

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ II: Δημογραφικές ανησυχίες και δημογραφική πολιτική

Βύρων Κοτζαμάνης

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Την τελευταία δεκαετία, τόσο τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης όσο και ορισμένοι επιστήμονες, προερχόμενοι συνήθως από συγγενή προς τη δημογραφία γνωστικά πεδία, παρουσιάζουν μια καταστροφολογική εικόνα των δημογραφικών εξελίξεων της χώρας μας: η εικόνα αυτή εδράζεται στην επιλεκτική παρουσίαση στοιχείων και δεικτών που οδηγούν "αβίαστα" στο συμπέρασμα ότι η Ελλάδα "μαστίζεται" από τη μεγαλύτερη δημογραφική κρίση της ιστορίας της, με άμεσο αποτέλεσμα την ταχύτερη συρρίκνωση του ελληνικού πληθυσμού και την "πρώιμη" γήρανσή του, και απώτερο, την απώλεια του δυναμισμού του και την αμφισβήτηση της ύπαρξής του στο γεωγραφικό χώρο που κατέχει, με απροσδόκητες επομένως συνέπειες (οικονομικές, κοινωνικές, και εθνικές).

Τα δεδομένα επί των οποίων συνήθως εδράζονται οι πρότερες θέσεις και απόψεις αφορούν κυρίως:

α) την εξέλιξη της πορείας του συνολικού αριθμού γεννήσεων

β) την εξέλιξη των λεγόμενων "συγκυριακών" δεικτών γονιμότητας (μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα) που προσμετρώνται ετησίως

γ) τις προβλέψεις για το μελλοντικό μέγεθος του ελληνικού πληθυσμού (στο τέλος της δεύτερης ή ακόμη τρίτης δεκαετίας του επόμενου αιώνα) ο οποίος "αναμένεται" να συρρικνωθεί κατά 0,5 έως 2 εκατομμύρια αναλόγως των παρουσιαζόμενων σεναρίων.

δ) τέλος, τη διαφορική δημογραφική εξέλιξη της Ελλάδος και Τουρκίας τόσο στον παρόντα χρόνο όσο και στο άμεσο μέλλον.

"Το δημογραφικό πρόβλημα" της χώρας μας θεωρείται συνήθως αποκλειστικά ως άμεση συνάρτηση: α) της εξέλιξης της γεννητικότητας και γονιμότητας με προβολή επιλεκτικών δεικτών και περιόδων σύγκρισης (πεντηκονταετία για τις γεννήσεις, εικοσαετία για τους συγκυριακούς δείκτες γονιμότητας), β) των "αναμενόμενων" εξελίξεων του συνολικού πληθυσμού στην επόμενη τριακονταετία (χωρίς να αναφέρονται συχνότατα οι υποθέσεις που λανθάνουν πίσω από τα τελικά αποτελέσματα των εν λόγω σεναρίων), γ) της μαζικής μετανάστευσης στη χώρα μας "Μουσουλμάνων" από τις χώρες της Ασίας και της Αφρικής, δευτερευόντως δε από την γειτονική Αλβανία και δ) της διαφοροποιημένης εξέλιξης του πληθυσμού Ελλάδος-Τουρκίας .

Ενδιαφέρον κινεί κατ' αρχάς: α) η μερική αποσιώπηση και η περιθωριακή αναφορά των δεδομένων που αναφέρονται αφ' ενός στην εξέλιξη του μεγέθους του ελληνικού πληθυσμού στη διάρκεια της τελευταίας πενήκονταετίας (1951-2001), αφ' ετέρου στις δύο άλλες δημογραφικές συνιστώσες (μετανάστευση/θνησιμότητα) οι οποίες συμβάλλουν, όπως η γεννητικότητα/γονιμότητα, στις

μεταβολές του πληθυσμού β) η επιλεκτική επιλογή των χρονικών περιόδων αναφοράς, οι οποίες συστέλλονται και διαστέλλονται αναλόγως των αναγκών της "τεκμηρίωσης" των θέσεων όσων παρουσιάζουν μια αποκαλυπτική εικόνα των σύγχρονων δημογραφικών μας εξελίξεων γ) η επιλεκτική επίκληση δεικτών και δεδομένων για τη στήριξη των προαναφερθέντων απόψεων και τέλος δ) η περιθωριακή "ενασχόληση" των ιδίων με τα θέματα που άπτονται της άνισης κατανομής του πληθυσμού στο γεωγραφικό χώρο. Ποια όμως τα πραγματικά δεδομένα του "προβλήματος";

II. ΟΙ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΕΣ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ

A) Ο συνολικός πληθυσμός

Ο συνολικός πληθυσμός της χώρας μας αυξάνεται συνεχώς στη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου: 7.632.800 το 1951, 10.264.200 στην απογραφή του πληθυσμού του 1991 και 10.970.000 σε αυτήν του 2000, ήτοι με βάση 100 το 1951, 144 το 2001. Η αύξηση αυτή είναι από τις υψηλότερες στις χώρες μέλη της ΕΟΚ στη διάρκεια της ίδιας περιόδου. Αλλά ακόμη και αν συγκρίνουμε τα μεταπολεμικά στοιχεία με αυτά της περιόδου 1928-1951 (στα ίδια γεωγραφικά όρια της Δωδεκανήσου επομένως εξαιρουμένης) οι μέσοι ετήσιοι ρυθμοί αύξησης ελάχιστα διαφοροποιούνται: 9,05‰(1928-1951) έναντι 6,88‰ στη πρώτη μεταπολεμική πεντηκονταετία. Θα μπορούσε ασφαλώς να αντιτάξει κανείς ότι ο συνολικός πληθυσμός (και η εξέλιξή του) δεν αποδεικνύουν τίποτα, στο βαθμό που εμπεριέχει νέους και γέρους, Έλληνες και αλλοδαπούς, και ότι θα πρέπει να εξετάσουμε ιδιαίτερα την πορεία των γεννήσεων που αποτελούν τη δύναμη του μέλλοντος, ενώ οι ηλικιωμένοι αποτελούν το "παρελθόν" του. Εξετάζοντας, φυσικά, αποκλειστικά την πορεία της γεννητικότητας (ως συνήθως γίνεται) σημαίνει ότι δεν θεωρούμε ιδιαίτερου ενδιαφέροντος την εξέλιξη της θνησιμότητας και των μεταναστευτικών κινήσεων. Αποσιωπάται τέλος το γεγονός ότι οι θάνατοι στη διάρκεια της τελευταίας πενταετίας κυμαίνονται γύρω στις 100.000 ετησίως, όσο και στην τελευταία προπολεμική πενταετία (1936-1940) για ένα πληθυσμό κατά 1,5 φορά πολυπληθέστερο το 2001 απ' ότι προπολεμικά, ενώ ο μέσος όρος προσδοκώμενης ζωής στη γέννηση έχει σχεδόν διπλασιασθεί τα τελευταία 70 χρόνια ανερχόμενος σε 77 έτη για τον άνδρα και 82 για την γυναίκα (από τους υψηλότερους της Ευρώπης).

B) Θνησιμότητα, γονιμότητα, γαμηλιότητα και γήρανση

Η βρεφική θνησιμότητα στη χώρα μας συρρικνώνεται σημαντικά (41‰ το 1960, 6,5‰ το 2000) και ο μέσος όρος ζωής ανέρχεται ελαφρώς ταχύτερα από τον μέσο κοινοτικό. Η Ελλάδα διατηρεί παρ' αυτά σχετικά υψηλή βρεφική και παιδική θνησιμότητα, οι οποίες αν περιορισθούν, θα επιτρέψουν ακόμη μεγαλύτερα κέρδη στο μέσο όρο ζωής των Ελλήνων.

Η γονιμότητα των γενεών (μέσος αριθμός παιδιών/γυναίκα) ακολουθεί και στη χώρα μας φθίνουσα πορεία, αν και με ρυθμούς συγκριτικά βραδύτερους. Οι Ελληνίδες δεν αναπαράγονται πλήρως: αυτό

όμως δεν αφορά μόνον τις γυναίκες που γεννήθηκαν μεταπολεμικά, αλλά και αυτές του μεσοπολέμου. Επομένως, το φαινόμενο έχει ένα ιστορικό βάθος που οι συγκυριακοί δείκτες καλύπτουν ή υπερεκτιμούν. Παράλληλα η χώρα μας διαφοροποιείται σε δύο σημεία ως προς το σύνολο σχεδόν των βόρειων και δυτικών χωρών της ηπείρου μας: α) δεν γνώρισε το baby-boom της περιόδου 1945-1965 (εκτός από την περιφέρεια Πρωτευούσης) και η αναστροφή των πτωτικών τάσεων της μέσης ηλικίας στην τεκνογονία (της μέσης ηλικίας δηλ. στην απόκτηση των παιδιών) εμφανίστηκε με μεγάλη υστέρηση (>1980) β) η αναπαραγωγή των γενεών 1920 και εντεύθεν (μέχρι και αυτών που γεννήθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1960) στη χώρα μας κατά τι μόνον υπολείπεται του ορίου αναπαραγωγής (2,1 παιδιά/γυναίκα σήμερα). Η ελληνική διαγενεακή γονιμότητα (γενεές 1965-1970) βρίσκεται κοντά στο μέσο κοινοτικό, παρ' όλο που οι συγκυριακοί δείκτες, επηρεαζόμενοι κυρίως από τις ταχύτερες αλλαγές της μέσης ηλικίας στη τεκνογονία είναι σχετικά χαμηλοί την τελευταία δεκαετία (1,3 παιδιά/γυναίκα).

Η γήρανση και η πρώιμη ωρίμανση του πληθυσμού έχει και στη χώρα μας εκδηλωθεί, όπως και στις λοιπές ανεπτυγμένες χώρες, στην περίοδο 1961-2001. Η Ελλάδα όμως δεν αναμένεται να βρεθεί μεσοπρόθεσμα (την επόμενη εικοσαετία) σε ιδιαίτερα μειονεκτική θέση, στο βαθμό που, μη έχοντας γνώρισε το baby boom, δεν θα έχει, όπως οι περισσότερες βιομηχανικές χώρες της ηπείρου μας, μαζική είσοδο στις ηλικιακές ομάδες 65 ετών και άνω των πολυπληθέστατων γενεών της πρώτης μεταπολεμικής εικοσαετίας.

Τέλος, όσον αφορά την σύσταση και διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων, που καθοριστικά επηρεάζουν τη γονιμότητα των γενεών (στο βαθμό που οι εκτός γάμου γεννήσεις είναι ασήμαντες στην χώρα μας 3,5% (έναντι 47% στην Δανία και 38% στην Γαλλία), η Ελλάδα διαφοροποιείται προς το παρόν σημαντικά: τα διαθέσιμα στοιχεία δεν επιτρέπουν την έκφραση ιδιαίτερων "ανησυχιών" για το θεσμό του γάμου, αν και δεχόμαστε τους μακρινούς απόηχους της γενικευμένης του "κρίσης" στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, όπου, οι έγγαμες συμβιώσεις, όλο και λιγότερες και ολοένα τελούμενες από πιο "ηλικιωμένα" άτομα αποδεικνύονται όλο και πιο εύθραυστες. Εάν υπάρχει σύγκλιση στον τομέα αυτό, αφορά μόνον τους ρυθμούς σύστασης της οικογένειας: όπως και στην EUR 15, έτσι και στην Ελλάδα, τα νέα ζευγάρια συνάπτουν κάθε χρόνο κατά τι πιο ηλικιωμένα γάμο, ενώ οι ομάδες που διαφοροποιούνται σημαντικά από τα κυρίαρχα κοινωνικά πρότυπα (άγαμοι/εκτός γάμου συμβιούντες χωρίς να νομιμοποιούν τελικά την σχέση τους, άτομα που διαλύουν τον γάμο τους χωρίς να συνάψουν νέο) παραμένουν "περιθωριακές", αν και προοδευτικά διευρυνόμενες, ιδίως στην Αθήνα και Θεσ/νίκη.

Εκ των προαναφερθέντων συνάγεται ότι η χώρα μας δεν βρίσκεται σε τραγική δημογραφική θέση: προφανώς τείνουμε σε μια νέα δημογραφική "ισορροπία", όχι αναγκαστικά δυσμενέστερη αυτής των αρχών του αιώνα μας, που θα χαρακτηρίζεται κυρίως από: πλέον "ώριμο" πληθυσμό με υψηλούς μέσους όρους ζωής, λιγότερο πρώιμη και έντονη γαμηλιότητα και γονιμότητα (γονιμότητα που θα υπολείπεται μερικώς του ορίου αναπαραγωγής) και έγγαμες συμβιώσεις κατά τι λιγότερο

σταθερές από το παρελθόν. Οφείλουμε ταυτόχρονα να υπενθυμίσουμε ότι εάν για τα προαναφερθέντα είμαστε σε θέση να προβλέψουμε χωρίς ιδιαίτερο κίνδυνο το άμεσο μέλλον, υπάρχει μια σημαντική παράμετρος, που επηρεάζει σημαντικότερα τις δημογραφικές εξελίξεις τόσο στην Ελλάδα όσο και στην EUR 15, η οποία συνήθως αποσιωπάται και υποτιμάται: η μετανάστευση είναι ο αστάθμητος παράγοντας των επόμενων δεκαετιών, τόσο για την χώρα μας όσο και για μια σειρά άλλων κοινοτικών χωρών και μπορεί να ανατρέψει άρδην το προαναφερθέν σενάριο.

III. ΟΙ ΜΟΝΟΜΕΡΕΙΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ ΚΑΙ ΤΑ ΕΠΑΓΩΓΑ ΤΟΥΣ

Βάσει των προτέρων συνοπτικά εκτεθειμένων στοιχείων και εκτιμήσεων δυνάμεθα να εγείρουμε σειρά συναφών ερωτήσεων: προς τι η προβολή των πλέον "ανησυχητικών" δεικτών, η επίκληση ιδιοτήτων που δεν έχουν, η αποσιώπηση άλλων λιγότερο "ανησυχητικών", η επικέντρωση της ανάλυσης στον συγκυριακά μικρό χρόνο, με άμεση συνέπεια την έλλειψη αναφοράς στην ιστορία, το μονομερές ενδιαφέρον για μια από τις συνιστώσες του προβλήματος (γονιμότητα) και η επιλεκτική επιλογή περιόδων αναφοράς, δεδομένων, δεικτών, χωρών προς σύγκριση;

Οι απαντήσεις στα πρότερα ερωτήματα δεν είναι προφανείς: Θα μπορούσε κανείς να επικαλεσθεί την ελλιπή δημογραφική παιδεία αλλά θα ήταν αρκετά απλοϊκό. Θα πρέπει μάλλον, για να εξηγήσουμε αυτή την "αποκαλυπτική" παρουσίαση της δημογραφικής μας κατάστασης (βλέπε "γονιμότητα") στη βάση επιλεκτικής και μονομερούς παρουσίασης δεδομένων, και το επιχειρούμενο αμάλγαμα (σύγκριση επιλεκτικά περιόδων αναφοράς και ανομοιογενών μεγεθών), να ανατρέξουμε στην κοινωνιολογία των επιστημών και κυρίως στην κυρίαρχη ιδεολογία που χαρακτηρίζει σημαντικά τμήμα των ενασχολούμενων με τα δημογραφικά δρώμενα στην χώρα μας: Το κυρίαρχο αυτό ρεύμα σκέψης και ιδεών στο οποίο εντάσσονται χαρακτηρίζεται από τις εξής συντεταγμένες: απόλυτη αναγκαιότητα αύξησης του "ελληνικού" πληθυσμού, φόβος για την αύξηση των ξένων και για την αλλοίωση της εθνικής ταυτότητας, αναγκαιότητα παρεμβάσεων για την αύξηση των γεννήσεων. Δεν θα χαρακτηρίζαμε άλλωστε ως τυχαία ή συγκυριακή τη "συμπόρευση" των επιστημόνων αυτών με όσους προβάλλουν λιγότερο "επιστημονικές" προτάσεις και θέσεις για τους κινδύνους "αφελληνισμού", απώλειας "δυναμισμού" του έθνους, κατάκτησης μας ("όπως και στο παρελθόν") από τους πολυπληθέστερους, νεώτερους (και δυναμικότερους) "βαρβάρους", τους οποίους μόλις δυνάμεθα να κρατήσουμε "εκτός των τειχών". Από τον Gobbert έως τον Ναπολέοντα, από τον Bertillon έως τον Petain, οι βασικές ιδέες παραμένουν οι ίδιες και οι επελθούσες γενεές ελάχιστα είχαν να προσθέσουν.

Επάγωγο της αποσπασματικής αυτής θεώρησης των δημογραφικών δεδομένων και της μονομερούς αυτής επικέντρωσης της προσοχής στην αναπαραγωγή (γεννητικότητα/γονιμότητα) είναι και η συσσώρευση των εμποδίων για μια νηφάλια, στη βάση των υπαρκτών δεδομένων και δυνατών

αναλύσεων συζήτηση για τις δημογραφικές εξελίξεις και προοπτικές. Έτσι, ελάχιστα μας προβληματίζει η σχετικά υψηλή βρεφική μας θνησιμότητα (διπλάσια σχεδόν αυτής της Σουηδίας, -3,5% στο 2000) ή ακόμη η θνησιμότητα σε ορισμένες ηλικίες από ιδιαίτερες αιτίες (τροχαία δυστυχήματα) που είναι και από τις υψηλότερες της Δυτικής Ευρώπης. Ελάχιστα επίσης μας προβληματίζει η ιδιαίτερα άνιση κατανομή του πληθυσμού μας στο γεωγραφικό χώρο (>40% στο <3% του ελληνικού εδάφους, ήτοι στην Περιφέρεια Πρωτευούσης και στο υπόλοιπο τμήμα του νομού Αττικής) και οι επιπτώσεις της. Εκλείπει ουσιώδης προβληματισμός για τις μεταναστευτικές ροές που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη δημογραφική μας ιστορία, αλλά και θα έχουν ολόένα και μεγαλύτερο ειδικό βάρος στο άμεσο και απώτερο μέλλον (Ελλήνων, παλιννόστηση, πρόσφυγες, είσοδος ξένων εργαζόμενων, εγκατάσταση "ομογενών"/ελληνικών "μειονοτικών" ομάδων στη χώρα μας). Εκλείπει ακόμη και ο προβληματισμός για την "ποιότητα" του πληθυσμού της χώρας μας (σε σχέση με την υγεία του, την παιδεία του, τη δυνατότητα προσαρμογής του στις ταχύτατα εξελισσόμενες συνθήκες, στην παραγωγή με την ευρεία έννοια). Παράλληλα προβάλλεται η "ποσότητα" σε συνάρτηση με όμορες "ποσότητες" για να τονισθούν οι ανισότητες, με επίκληση ιστορικών "παραδειγμάτων" (Ρώμη, Αρχαία Αθήνα) που συνειρμικά μας οδηγούν σε καταστροφολογικά σενάρια του τύπου "γεννάτε γιατί χανόμαστε", όταν τα αναφερόμενα παραδείγματα, συνήθως, ουδαμώς επιτρέπουν την αναζήτηση τέτοιων αιτιωδών σχέσεων. Τέλος, ως δαμόκλειος σπάθη, παρουσιάζεται η αύξηση του αριθμού των ηλικιωμένων -"γήρανση"- στη βάση ενός ορίου (65 έτη) που αυθαίρετα τίθεται, χωρίς αναφορά στα φυσιολογικά, νευρολογικά, και ψυχολογικά δεδομένα του τέλους του 20ου αιώνα, θεωρώντας ότι η ηλικία είναι ο μοναδικός ασφαλής δείκτης για τη "μέτρηση" της κατάστασης της υγείας και των παραγωγικών δυνατοτήτων του ατόμου, και επιχειρώντας την αναγωγή μιας "φυσικής" σε μια "κοινωνική" κατηγορία (εργασία). Ταυτόχρονα και παράλληλα, ως επάγωγο της πρότερης μονομερούς και αποσπασματικής προσέγγισης, η αναπαραγωγή και η γεννητήσια συμπεριφορά τείνουν να εξετασθούν "αυτονομημένα", ως να υπερίπτανται του υπάρχοντος εποικοδομήματος όσο και της υλικής του βάσης. Ως να είναι ένα σύνθετο θέμα μεν, που αναγάγεται δε αποκλειστικά σε ατομικές επιλογές: Ως τα άτομα να επιλέγουν "ελεύθερα" και "συνειδητά" τον αριθμό των παιδιών τους, κάνοντας πάντοτε λιγότερα από αυτά που επιθυμούν (διαφορά ανάμεσα στο "ιδεατό", "επιθυμητό" και "αποκτώμενο" αριθμό παιδιών που καταγράφουν όλες οι εμπειρικές έρευνες). Ως οι επιλογές αυτές να μην εγγράφονται στα πλαίσια των τρεχόντων κοινωνικών κανόνων, να μην επηρεάζονται από τις "προτροπές" ενός συλλογικού συστήματος αναφοράς. Ως να είναι απλώς "άθροισμα" ατομικών επιλογών, σε πλήρη "ρήξη" και αναντιστοιχία με την κοινωνία (στα πλαίσια της οποίας εκφράζονται και μορφοποιούνται). Ως αυτή να μην εμπεριέχει μια δική της δυναμική, δυναμική που δεν προσδιορίζει μόνον την πορεία του συγκεκριμένου φαινομένου, αλλά ένα ευρύτερο πεδίο όπου κινούνται, εκφράζονται, εκδηλώνονται τόσο οι γνώμες, στάσεις, κίνητρα, στόχοι, επιδιώξεις, όσο και οι δράσεις μας. Ως κοινωνία, οικογένεια και αναπαραγωγή να μην αποτελούν ενιαίο σύστημα.

IV. ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΕΤΡΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ: ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΟΡΙΑ

Υπό τις προαναφερθείσες συνθήκες και σε έντονα φορτισμένο συγκινησιακό κλίμα πληθαίνουν οι παρεμβάσεις φορέων και επιστημόνων που θέτουν επιτακτικά την αναγκαιότητα χάραξης μιας ενεργούς δημογραφικής πολιτικής και βασικά της λήψης επειγόντων μέτρων που θα στοχεύουν την αναπαραγωγή. Το ζήτημα που τίθεται είναι προς ποια κατεύθυνση, σε ποια πεδία πρέπει να ληφθούν τα "μακρόπνοα και γενναιόδωρα μέτρα για την ανακοπή της δημογραφικής παρακμής του έθνους" (sic) που οφείλεται κυρίως στην υπογεννητικότητα και ποια η εμβέλεια - αποτελεσματικότητά τους;

Δεχόμενοι ως δεδομένη τόσο την αναγκαιότητα αύξησης της γονιμότητας όσο και την οξύτητα του προβλήματος, ας εξετάσουμε τις δυνατότητες και τα όρια των πολιτικών παρέμβασης. Ας υπενθυμίσουμε κατ' αρχάς ότι για τη χάραξη-υλοποίηση μιας δημογραφικής πολιτικής απαιτούνται:

i) η σύλληψη και ο προσδιορισμός των προβλημάτων ii) η διατύπωση σαφών στόχων-μέσων της πολιτικής, iii) η υλοποίηση της και τέλος iv) η αξιολόγησή της. Από ό,τι έχουμε ήδη αλλού εκτεταμένα αναπτύξει καθίσταται κατά τη γνώμη μας σαφές ότι στη χώρα μας δεν συντρέχουν οι προαναφερθέντες παράγοντες - ιδιαίτερα οι δύο πρώτοι - οι οποίοι θεωρούνται και ως η αναγκαία συνθήκη για την υλοποίηση και αξιολόγηση μιας τέτοιας πολιτικής. Ειδικότερα δε, ακόμη και στην περίπτωση που υιοθετήσουμε πλήρως τις κυρίαρχες θέσεις (αναπαραγωγή - γονιμότητα μοναδική συνισταμένη του "δημογραφικού προβλήματος") δυνάμεθα βάσιμα να θέσουμε ερωτήματα και ως προς την εμβέλεια - αποτελεσματικότητα των ληφθέντων ήδη και προτεινόμενων μέτρων πολιτικής. Θα υπενθυμίσουμε απλώς ότι:

α) Η πολιτική που στοχεύει στην ανακοπή των αργών ρυθμών πτώσης της γονιμότητας των γενεών (και ακόμη περισσότερο στην αναστροφή μεσοπρόθεσμα της τάσης αυτής), οφείλει να είναι ενσωματωμένη, να αποτελεί οργανικό τμήμα μιας γενικότερης πολιτικής που θα έχει σαφείς στόχους, για την υλοποίηση ενός συλλογικού κοινωνικού οράματος-σχεδίου επί του οποίου θα έχει ήδη επιτευχθεί ευρύτερη συναίνεση στην ελληνική κοινωνία (στο πλαίσιο π.χ. ενός συνολικού προγραμματισμού για μια δεδομένη, σαφώς προσανατολισμένη και οριοθετημένη, κοινωνική, οικονομική, και πολιτισμική ανάπτυξη). Η ενσωμάτωση μιας πολιτικής γονιμότητας, στα πλαίσια ενός γενικότερου συλλογικού "σχεδιασμού", προϋποθέτει τη σαφή διατύπωση στόχων για την επίδραση των τάσεων αναπαραγωγής, οι οποίες θα απορρέουν από τις ανάγκες της υλοποίησης των γενικότερων στόχων της πολιτικής και θα ευρίσκονται σε αντιστοιχία με αυτές. Κατ' επέκταση, με κριτήριο την επίτευξη των γενικότερων στόχων και τη συμβολή τους σε αυτήν θα πρέπει να αξιολογηθούν τα προγράμματα και τα μέσα της πολιτικής για τη γονιμότητα. Ταυτόχρονα και παράλληλα, θα πρέπει να ληφθούν πιθανόν σοβαρά υπόψη ορισμένες ιδιαιτερότητες της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας και ιδιαίτερα ορισμένων υποσυνόλων της. Κατ' επέκταση, δεν δυνάμεθα να φανταστούμε την ύπαρξη "προκατασκευασμένων" πολιτικών ("έτοιμων πακέτων") οι οποίες

μπορούν να εφαρμοσθούν "ελαφρώς" προσαρμοζόμενες σε όλες τις κοινωνίες που έχουν τον ίδιο στόχο (π.χ. ανόρθωση της γονιμότητας). Στα πλαίσια των προαναφερθέντων, από μεθοδολογική σκοπιά, οφείλουμε όχι μόνον να διατυπώσουμε μια πολιτική για τη γονιμότητα σε συνάρτηση με τους συνολικότερους διατυπωμένους στόχους της κοινωνίας μας και τις επάγωγες τομεακές πολιτικές, αλλά ακόμη, να αναρωτηθούμε και να προβληματισθούμε κατ' αρχάς και για την εγκυρότητά της και κατόπιν για τις δράσεις που θα προταθούν.

β) Ειδικότερα δε, προ της λήψης οιασδήποτε μέτρου για την ανόρθωση της γονιμότητας, προτάσσονται σαφείς και τεκμηριωμένες απαντήσεις στα κάτωθι βασικά ερωτήματα:

i) Ποια είναι , θεωρητικά, τα δυνητικά πεδία μιας τέτοιας πολιτικής (πολιτικής που στοχεύει να παρέμβει στην πορεία της γονιμότητας και επομένως στους παράγοντες που την προσδιορίζουν);

ii) Ποια θεωρία είναι η πλέον "ισχυρή" σήμερα, δυνάμενη να ερμηνεύσει τις πτωτικές τάσεις της γονιμότητας, και κατ' επέκταση να προσδιορίσει τις καθοριστικές, προσδιοριστικές παραμέτρους που οδηγούν στη συρρίκνωσή της, αναδεικνύοντας τις σχέσεις αιτίου-αιτιατού;

V. ΟΙ «ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΤΟΥ ΠΡΙΓΚΗΠΑ»

Ελλείψει ικανοποιητικών και τεκμηριωμένων απαντήσεων στα πρότερα τιθέμενα ερωτήματα από τους προτεινόμενους αναφανδόν μέτρα "ανόρθωσης" της γονιμότητας, το όλο εγχείρημα, καθίσταται αίοιο. Προσκαλούμε δε ταυτόχρονα, όλους όσους, επικαλούμενοι την αμφιλεγόμενη οξυτήτα του προβλήματος, προτείνουν "περισσότερη δράση" και "λιγότερη επιστήμη", να μας εκθέσουν τις θεωρητικές βάσεις και τις λανθάνουσες παραδοχές- υποθέσεις που υιοθετούν, ως και τα στοιχεία της εγκυρότητας και της ισχύος των μέτρων που προτείνουν. Υποστηρίζουμε δε ταυτόχρονα ότι είναι πρωτόγονα αφελές πλέον να διατείνεται κανείς ότι με μέτρα που στοχεύουν το ατομικό επίπεδο είναι δυνατόν να αναστραφούν οι τάσεις και οι δείκτες γονιμότητας και να επιτευχθούν τιμές άνω του ορίου αναπαραγωγής των γενεών (2,1 παιδιά/γυναίκα).

Θα πρέπει ταυτόχρονα να τονισθεί η ματαιότητα εκείνων των τεχνοκρατών που διαβεβαιώνουν με έπαρση ότι κατέχουν το κλειδί της λύσης, ότι για να ανορθωθεί η γονιμότητα πρέπει να ληφθούν αυτά ή εκείνα τα μέτρα. Στη χώρα μας, ιδιαίτερα στην τελευταία περίοδο παρουσιάζεται μια ενδημική κατάσταση (βλέπε δημοσιεύματα ημερήσιου βασικά τύπου). Υπενθυμίζουμε σε όλους όσους διατείνονται ότι έχουν έτοιμη την οποιανδήποτε λύση ότι δύσκολα αντικαθίσταται ο Νάρκισσος από ένα παιδί της αγάπης βομβαρδίζοντάς τον με οικογενειακά επιδόματα, φορολογικές ελαφρύνσεις, μειωμένα τιμολόγια, ατέλειες στην απόκτηση αυτοκινήτου μεγάλου κυβισμού και λοιπά κίνητρα... (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αντιτιθέμεθα στα πλαίσια της κοινωνικής πολιτικής και του κράτους-πρόνοιας στη λήψη μέτρων που "αποκαθιστούν" κοινωνικές ανισότητες και διευκολύνουν τη συμμετοχή στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή παράλληλα με την εκπλήρωση των οικογενειακών "υποχρεώσεων")... Στο βαθμό όμως που η εξέλιξη της πορείας της

γονιμότητας, τόσο στη χώρα μας όσο και στην πλειονότητα των ανεπτυγμένων χωρών της ηπείρου μας, συνδέεται με βαθύτατα ριζωμένους στους δυτικούς πολιτισμούς μηχανισμούς, μήπως θα ήταν πλέον ευφυές να ασχοληθεί κανείς με αυτούς, εάν θέλει να ανατρέψει την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων, αντί να καταστροφολογεί, προτείνοντας αποκλειστικά μέτρα παρέμβασης σε ατομικό επίπεδο; μήπως θα ήταν ταυτόχρονα πλέον ενδιαφέρον εάν η προσοχή εστρέφετο στον εντοπισμό και τον προσδιορισμό των μηχανισμών αυτών και των δομικών τους στοιχείων, λαμβάνοντας παράλληλα υπ' όψη και το ρόλο πιθανώς άλλων μεταβλητών, αλλά και τα φαινόμενα διάδρασης (καθώς και την "ευαισθησία" των μηχανισμών αυτών στις παρεμβάσεις για να αποφευχθούν "απευκταίες" επιπτώσεις);

Όμως σήμερα - και φυσικά όσο δεν αναπροσανατολίζουμε την έρευνα και δεν υιοθετούμε και άλλες οπτικές γωνίες θεώρησης - με βάση τις κεκτημένες γνώσεις και εμπειρίες, μια τέτοια παρέμβαση είναι αναποτελεσματική. Έτσι, εκτός και αν επιθυμούμε να προγραμματίσουμε μια νέα κοινωνική, οικονομική, πολιτισμική και οικολογική επανάσταση (πιθανόν ευκαταία και αναγκαία κάτω από άλλη οπτική γωνία και όχι ασφαλώς ορμώμενοι από την πτωτική πορεία της γονιμότητας - δηλαδή εξ αιτίας της), αναρωτώμεθα εάν θα ήταν πλέον λογικό και ρεαλιστικό για τις κοινωνίες μας να οργανωθούν και να "προγραμματίσουν" την πορεία τους με βάση τις υπάρχουσες δημογραφικές πραγματικότητες (υιοθετώντας μικρής εμβέλειας διορθωτικές παρεμβάσεις εάν το κρίνουν σκόπιμο και μη θέτοντας ανέφικτους στόχους) αναζητώντας, ανεξαρτήτως της χαμηλής σχετικά γονιμότητας (κάτω του ορίου αναπαραγωγής των γενεών), με ποιους τρόπους είναι δυνατόν να πραγματοποιήσουν τους στόχους τους και τα οράματά τους (εάν φυσικά έχουν ακόμη κάποια).

Στον επίλογο θεωρούμε τέλος σκόπιμο να επισημάνουμε τη δυσκολία, κάτω από τις υπάρχουσες συνθήκες, του εγχειρήματος της ανάπτυξης της συζήτησης για τις παρούσες δημογραφικές εξελίξεις και προοπτικές και για τα ενδεικνυόμενα πιθανόν μέτρα πολιτικής, με νηφαλιότητα και ψυχραιμία, χωρίς ακρότητες, τόσο ανάμεσα στους "ειδήμονες" όσο και στην ευρύτερη κοινή γνώμη. Η χωλή δημογραφική μας παιδεία και έρευνα ασφαλώς δεν το διευκολύνει αλλά δεν αποτελεί ταυτόχρονα και ανυπερβλήτο εμπόδιο. Εκείνο που αντιθέτως παίζει αρνητικό ρόλο, είναι το δημιουργούμενο "κλίμα": στη χώρα μας όσοι, μη όντας εκ πεποιθήσεως και "θέσεως" (πολιτικής, ιδεολογικής, θρησκευτικής, πολυτεχνικής ακόμη...) δεν λαμβάνουν σαφώς θέση υπέρ όποιας πολιτικής ενεργούς παρέμβασης για την ανόρθωση της γονιμότητας και αναπτύσσουν προβληματισμούς και επιφυλάξεις στις ακραίες θέσεις του τύπου "χανόμαστε" (θέτοντας επί τάπητος αφ' ενός μεν το σύνολο των δεδομένων που χαρακτηρίζουν την παρούσα δημογραφική θέση της Ελλάδας, αφ' ετέρου δε "παρεκκλίνοντα" ερωτήματα) κινδυνεύουν στην καλύτερη των περιπτώσεων να χαρακτηρισθούν ως νεομαλθουσιανοί και αντίθετοι προς κάθε παρέμβαση, στη χειρότερη δε, ως "παραπλανώντες" την κοινή γνώμη και τους φορείς που μελετούν τη λήψη μέτρων ή ακόμη εκφράζοντας "προσωπικές εκτιμήσεις και προβλέψεις.....

Τέλος, θα θέλαμε να υπενθυμίσουμε σε όσους από τους επιστήμονες εκείνους θα ήθελαν να παίξουν καθοριστικό ρόλο στη χάραξη δημογραφικής πολιτικής ως "σύμβουλοι του πρίγκιπα", ότι οι απαντήσεις σε σειρά ερωτημάτων που θέτουν οι πολιτικοί κάτω από τη δική τους οπτική γωνία, ουδαμώς είναι προφανείς. Των απαντήσεων αυτών προτάσσεται νέα σειρά ερωτημάτων όπως π.χ. πρέπει να ληφθούν μέτρα ή όχι για την ανόρθωση της γονιμότητας; Υπάρχει επιστημονική απάντηση στο ερώτημα αυτό; Υπάρχει ένα "φυσιολογικό όριο" αναπαραγωγής, ώστε η τοποθέτηση της γονιμότητας των γενεών κάτω από αυτό να θεωρείται αρνητική, άνω δε από αυτό θετική; Έχουμε, όσο μας αφορά, ήδη σαφώς τοποθετηθεί στο θέμα αυτό: πιστεύουμε ότι δεν υπάρχει ένα σαφές ("φυσικό", "φυσιολογικό") όριο που να επιτρέπει αφ' εαυτού θετική ή αρνητική αξιολόγηση (πρέπει / δεν πρέπει να ληφθούν μέτρα), ότι δεν υπάρχει επιστημονική απάντηση σε ένα με τέτοιους όρους διατυπωμένο ερώτημα (όπως δεν υπάρχουν απαντήσεις και σε πληθώρα παρόμοιων ερωτημάτων: αναγκαιότητα ή μη για τη διεύρυνση των ατομικών ελευθεριών, την ισότητα των φύλων ή των φυλών, θετικούς ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης κ.ο.κ). Δυνάμεθα όμως να δώσουμε απαντήσεις σε συναφή ερωτήματα. Π.χ.: με δεδομένους τους στόχους και τα οράματα της κοινωνίας, τα σχέδιά της για το παρόν και το μέλλον (που δεν προσδιορίζονται καθοριστικά από την επιστήμη), ο πληθυσμός (στάσιμος, αυξανόμενος, μειούμενος, νέος ή γηρασμένος, ανοικτός ή απολύτως κλειστός στις μεταναστεύσεις, αποτελούμενος από σταθερές ή μη συμβιώσεις, με γονιμότητα κάτω ή άνω του εκάστοτε ορίου αναπαραγωγής, με μέσο προσδοκώμενο χρόνο ζωής αυτόν ή τον άλλον, με αυτή ή την άλλη δομή κατά φύλο ή ηλικία κ.λ.π.) αποτελεί ανασταλτικό ή θετικό παράγοντα; Όμως στην περίπτωση αυτή ο πληθυσμός μας θεωρείται ως μέσον για την υλοποίηση των στόχων που έχουν τεθεί και ο επιστήμονας δύναται να κληθεί να εξετάσει εάν είναι το μόνο μέσον ή ένα από τα δυνατά, ένα μέσο αποτελεσματικό ή μη και αντιστοίχως να προτείνει, εάν δύναται, και με επιφυλάξεις, τον ή τους τρόπους για να αυξηθεί η "αποτελεσματικότητά" του. Όμως ακόμη και στην περίπτωση αυτή όπου είναι δυνατές και νομιμοποιημένες οι αξιολογήσεις (θετικές ή αρνητικές) των διαφόρων μεγεθών και παραμέτρων, οι απαντήσεις του επιστήμονα, οι προτεινόμενες λύσεις και τα μέτρα συνήθως είναι υποθέσεις κατά το μάλλον ή ήττον βάσιμες και παράλληλα (και μερικώς μόνον) βάση για τη λήψη οιασδήποτε πολιτικής θέσης/παρέμβασης. Εάν υπάρχουν επιστήμονες που πιστεύουν το αντίθετο, καλούνται να παρουσιάσουν τις απόψεις τους ελπίζοντας ότι θα αποφύγουν την ταύτιση των επιθυμιών και πιστεύω τους με τις επιστημονικές αλήθειες που δεν είναι και αυτές ακόμη παρά υποθέσεις υπό αίρεση (πόσο μάλλον οι ιδεολογικές τους τοποθετήσεις...).

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ (1990) Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδος - Υπογεννητικότητα και γήρανση του πληθυσμού. Αθήνα.

ΑΣΠΕ (1988) Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα: "Το δημογραφικό πρόβλημα: προτάσεις για τη λύση του". Λάρισα, Οκτώβρης 1988.

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ (1991) Πρακτικά Κ και ΛΕ Συνεδριάσεων (7 και 28.11.1991).

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ (1993α) Πόρισμα της Διακομματικής Κοινοβουλευτικής Επιτροπής για τη μελέτη του δημογραφικού προβλήματος της χώρας και διατύπωση προτάσεων για την αποτελεσματική αντιμετώπισή του. Αθήνα.

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ (1993β) Πρακτικά ΣΘ Συνεδρίασης (19.3.1993).

ΒΟΥΛΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ (1993γ) Πρακτικά ΡΙΖ Συνεδρίασης (29.4.1993).

CONSEIL DE L' EUROPE (1999) Recent demographic developments in Europe. Strasbourg.

ΔΡΕΤΤΑΚΗΣ, Μ (1996) Δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα, Αθήνα,, εκδ. ΙΑΔΗΠ.

ΔΟΚΟΡΦΙΚΗ, Ε. (1985) Αμβλώσεις, ο αφανισμός του έθνους. Αθήνα.

ΕΔΗΜ (1986) Η δημογραφική κρίση στην Ελλάδα: εθνικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις. Αθήνα.

ΕΔΗΜ (1988) Ευρωπαϊκή δημογραφική κοινότητα-η θέση της Ελλάδος. Αθήνα.

ΕΜΚΕ-ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Η. (1987) Η δημογραφική κατάσταση στην Ελλάδα. Αθήνα., εκδ. Ινστ. Ευρωπαϊκού Πολιτισμού.

ΕΜΚΕ-ΠΟΥΛΟΠΟΥΛΟΥ, Η. (1994) Το δημογραφικό. Αθην, εκδ. Ελλην.

ΕΣΥΕ (2000), Στατιστική Επετηρίδα της Ελλάδας, 1999. Αθήνα

EUROSTAT (1999) Statistiques démographiques. Luxembourg.

ΘΩΜΑΙΔΗΣ, Δ. (1989) Αυτογενοκτονία. Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδος και της Ευρώπης, Θεσσαλονίκη.

ΙΑΔΗΠ (1989-1993) Δημογραφική Ενημέρωση (περιοδική έκδοση), τευχ. 1-15.

ΙΑΔΗΠ (1991) Ετήσια έκθεση για τη δημογραφική κατάσταση στην Ελλάδα, Αθήνα.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. (1988α) Η αναπαραγωγή των Ελλήνων: μύθοι και πραγματικότητα (I. Η πορεία της γεννητικότητας και της ολικής γονιμότητας στη μεταπολεμική περίοδο), Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τευχ. 70.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. (1988β) Η αναπαραγωγή των Ελλήνων: μύθοι και πραγματικότητα (II. Η πορεία της έγγαμης γονιμότητας στη μεταπολεμική περίοδο: τάσεις, προοπτικές και ερωτήματα που ανακύπτουν από τα κυρίαρχα ερμηνευτικά σχήματα της πτωτικής της πορείας) Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, τευχ. 71.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. (1993α) Δημογραφικές εξελίξεις, πληθυσμιακές ανακατατάξεις και δημογραφική έρευνα στη μεταπολεμική Ελλάδα. σ.σ. 69-93 στο ΕΚΚΕ (εκδ.) Η κοινωνική έρευνα στην Ελλάδα. Αθήνα.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β., ΜΑΡΑΤΟΥ, Λ. (επιμ., 1994) Οι δημογραφικές αλλαγές στη μεταπολεμική Ελλάδα Αθήνα, εκδ. Νέα Σύνορα.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β., κ.α. (1994α) Οι Δημογραφικές Εξελίξεις στην Ελλάδα και στις άλλες χώρες μέλη της ΕΟΚ (1960-1990): συγκλίνουσες ή αποκλίνουσες πορείες (μετά των F. Begeot και A. Franco), σσ. 11-50, στο: Β.Κοτζαμάνης Λ. Μαρατού (επιμ.) Οι δημογραφικές αλλαγές στη μεταπολεμική Ελλάδα .Αθήνα.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. (1994β) Δημογραφική γήρανση στη μεταπολεμική Ελλάδα. Κοινωνική Εργασία, 32.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. (1994γ) Δημογραφική πολιτική και πολιτικές παρέμβασης στη πορεία των δημογραφικών συνιστωσών: δυνατότητες και όρια. Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών, 14.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β., ΜΑΡΑΤΟΥ, Λ. κα (επιμ., 1996) Γήρανση και κοινωνία. Αθήνα, εκδ. ΕΚΚΕ.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. (1996) Δημογραφική και κοινωνική γήρανση: μύθοι και πραγματικότητα, σσ. 1-31, στο: ΕΚΚΕ (εκδ.) Γήρανση και Κοινωνία. Αθήνα.

ΚΟΤΖΑΜΑΝΗΣ, Β. (1997α) Αθήνα 1848-1991, Η δημογραφική ανάδυση μιας Μητρόπολης, Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών, 92-93.

KOTZAMANIS, B. (1997β) Η σύσταση και η διάλυση των έγγαμων συμβιώσεων στην Ελλάδα, μια πρώτη προσέγγιση, στο ειδικό τεύχος- αφιέρωμα στις ελληνικές δημογραφικές εξελίξεις της Επιθεώρησης Κοινωνικών Ερευνών, 94.

KOTZAMANIS, B. (1998) Le vieillissement des populations européennes et ses facteurs: l'exemple de la France et de la Grèce, Stanovnistvo, 3-4.

KOTZAMANIS, B (2000α) Οι δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα και στις πρώην ανατολικές χώρες: μια πρώτη προσέγγιση. Αθήνα, ΕΚΚΕ.

KOTZAMANIS, B (editor, 2000), La démographie des Balkans: composantes de l' évolution démographique, Université de Macédoine- Univ. de Thessalie, Laboratoire d'Analyses Démographiques et Sociales/ Réseau DemoBalk, Volos, Presses Universitaires de Thessalie.

KOTZAMANIS, B (2000α) L' évolution des composantes démographiques dans la Grèce de l' après - guerre: Mortalité, fécondité, nuptialité, divortialité, (en collaboration avec G. Kotsyfakis) pp. 84-169, in B. Kotzamanis (ed) La démographie des Balkans: composantes de l' évolution démographique, Volos, Presses Universitaires de Thessalie.

KOTZAMANIS, B (2000β) Οι χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών εξελίξεων της Ελλάδας, 1981 - 1991, (μετά της κ. Ε. Ανδρουλάκη), σσ. 63-110, στο: Χωροταξία, Πολεοδομία και Περιφερειακή ανάπτυξη, δεκαεπτά κείμενα για το σχεδιασμό της πόλης και την ανάπτυξη, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας-ΤΜΧΠΑ, Παν. Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος, 2000.

KOTZAMANIS, B , ΠΑΠΠΑΣ, Β (eds, 2001) Οι χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών φαινομένων. Βόλος, 2001, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας.

KOTZAMANIS, B (2001) : Η χωρική ανάλυση της διαγενεακής γονιμότητας, εναλλαγές προτύπων στον χώρο και το χρόνο (μετά της κ. Ε. Ανδρουλάκη), στο Κοτζαμάνης, Β., Παππάς Β (eds) Οι χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών φαινομένων. Βόλος, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Θεσσαλίας.

KOTZAMANIS, B (2002) L'Europe des Balkans, différente et diverse, Ανακοίνωση (σε συνεργασία μετά του Α. Parant) στο διεθνές συνέδριο με θέμα «Population et Migrations dans les Balkans/Population and Migration in the Balkans» (Bari, Università Degli Studi di Bari, June, 2001), 15p+Annex (υπό έκδοση στο: QUADERNI, Univ. Degli Studi di Bari, Dipartimento per lo studio delle società mediterranee, Cacucci editore), Bari.

ΠΑΛΛΗ-ΠΕΤΡΑΛΙΑ, Φ (1997) Η άτεκνη χώρα, Αθήνα, εκδ. Σιδέρη

ΠΟΛΥΖΟΣ, Ν. (1981) Δημογραφική πρόκληση, υπογεννητικότητα, γήρανση. Αθήνα, εκδ. Εξάντας.

ΠΟΛΥΖΟΣ, Ν., κ.α. (1988) Πρόσφατη δημογραφική κατάσταση της Ελλάδος: αίτια- επιπτώσεις- πολιτική. Αθήνα

ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ, Χ. (1992) Κοινωνικό-οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες της γονιμότητας στην Ελλάδα. Αθήνα, εκδ. ΕΚΚΕ.

ΣΥΜΕΩΝΙΔΟΥ, Χ. (1993) Προβληματισμοί γύρω από τις δημογραφικές εξελίξεις στην Ελλάδα, Σύγχρονα Θέματα, τευχ. 49

ΤΖΙΑΦΕΤΑΣ, Γ. (1988) Η Ελλάς γηράσκουσα, Αθήνα, εκδ. Σωματείου Φίλων του ΙΑΔΗΠ.

ΤΖΙΑΦΕΤΑΣ, Γ. (1990) Το δημογραφικό πρόβλημα της Ελλάδος - η σημερινή κατάσταση. Αθήνα, εκδ ΙΑΔΗΠ.

ΥΠΕΘΟ (1989) Το δημογραφικό πρόβλημα - προτάσεις για τη διαμόρφωση δημογραφικής πολιτικής (έκθεση της Επιτροπής για το δημογραφικό πρόβλημα). Αθήνα

ΨΑΡΟΥΔΑΚΗΣ, Ν. (1985) Προτού είναι αργά: μέτρα για την αντιμετώπιση του δημογραφικού θανάτου. Αθήνα, εκδ. Χριστ. Δημοκρατία.

- (1995) Η ελληνική κοινωνία στο τέλος του 20^{ου} αιώνα, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση.